कृषि जैविक विविधता नीति, २०६३

१. पृष्ठभूमि :

पृथ्वीमा मानव जातिको सृष्टीको निरन्तरताको लागि जैविक विविधताको महत्वपूर्ण भूमिका छ । जैविक विविधताको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको कृषि जैविक विविधता मानव जातिको आधारभूत खाद्य सुरक्षा तथा जीविकोपार्जनको लागि अपरिहार्य छ । कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन एवं विकास हाम्रा पूर्वजले गर्दै आएका हुन् । नेपालमा कृषि जैविक विविधताका अभिन्न अंगहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध भए पनि समयको अन्तरालमा स्थानीय कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोत लोप हुन लागेको तथ्य अध्ययन-अनुसन्धानले प्रष्ट पारेको छ । कृषि प्रधान देशमा कृषि क्षेत्रको दीगो विकास, खाद्य सुरक्षा र गरीबी निवारणको आधारस्तम्भको रूपमा रहेको महत्वपूर्ण कृषि जैविक विविधता संरक्षण, संवर्द्धन एवं दीगो उपयोग गर्नु राष्ट्रिय जिम्मेवारी हो ।

जैविक विविधताको बढी उपयोग हुने प्रजाति *(Species)* लाई समेट्ने कृषि जैविक विविधतालाई राष्ट्रले राखेको दीगो कृषि विकासको लक्ष्य अनुरूप आर्थिक उपलब्धि हासिल गर्न एवं पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्न जैविक विविधता संरक्षण हुन अति आवश्यक छ । उपर्युक्त आवश्यकतालाई मध्यनजर राख्दै, नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय जैविक विविधता महासन्धि १९९२ *(Convention on Biological Diversity 1992)* एवं साझा समझदारी तथा नेपाल जैविक विविधता रणनीति २०५९ समेतलाई दृष्टिगत गरी "राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१" को जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं सदुपयोग गर्ने उद्देश्य अनुरूप यो नीति लागु गरिएको छ ।

२. परिभाषा : यस नीतिको प्रयोजनका लागि :-

(क) "आनुवंशिक पदार्थ' भन्नाले नेपाल अधिराज्यको वनस्पति, जीव जन्तु तथा सूक्ष्म जीवाणुको क्रियात्मक इकाई सम्झनु पर्छ ।

(ख) "आनुवंशिक स्रोत'' भन्नाले नेपालका स्वस्थानीय *(in-situ)* वा परस्थानीय *(exsitu)* अवस्थामा रहेका वास्तविक र संभावित अवस्थामा रहेको वास्तविक र सम्भावित महत्वका आनुवंशिक पदार्थ सम्झनु पर्छ । सो शब्दले त्यस्तो आनुवंशिक बस्तुको अवयव *(Organ)* वा त्यसको परिवर्तित एवं परिमार्जित स्वरूप *(Derivatives)* समेतलाई जनाउँछ ।

तर सो शब्दले मानव आनुवंशिक स्रोतलाई जनाउने छैन ।

(ग) "स्वस्थानीय *(in-situ)* संरक्षण" भन्नाले मौलिक वासस्थानमा नै संरक्षण गर्ने कार्यलाई सम्झनु पर्छ ।

(घ) "परस्थानीय *(ex-situ)* संरक्षण" भन्नाले मौलिक वासस्थान भन्दा अन्यत्र प्राकृतिक वा कृत्रिम वातावरण तयार गरी संरक्षण गर्ने कार्यलाई सम्झनु पर्छ ।

(ङ) "जैविक विविधता'' भन्नाले आकाशीय, स्थलीय *(Terrestrial),* जलीय, सामुद्रिक र अन्य क्षेत्रमा रहेको जीव जन्तुहरूको पारिस्थितिक प्रणाली *(Ecosystem)*, त्यसको भागको रूपमा रहेको जीव र वनस्पतिको सम्बन्ध तथा विविधता सम्झनु पर्दछ । सो शब्दले जातिय, प्रजातीय विविधता *(Species Diversity*), आनुवंशिक विविधता *(Genetic Diversity)* र पारिस्थितिक प्रणाली को विविधता *(Ecosystem Diversity)* समेतलाई जनाउँदछ ।

(च) "कृषि जैविक विविधता'' भन्नाले जैविक विविधता अन्तर्गत कृषिजन्य पारिस्थितिकीय प्रणाली *(Agro-Ecosystem)* को विविधता, प्रजातीय विविधता *(Species Diversity)* तथा वंशाणुगत विविधता *(Genetic Diversity)* मा समाहित खाद्य र कृषिका आनुवंशिक स्रोतहरू, कृषि उत्पादन प्रणालीसंग आबद्ध भएका पर्यावरणीय सेवाहरू प्रदान गर्ने बिभिन्न किसिमका जीवहरू, कृषि जैविक विविधतामा निश्चित प्रभाव पार्ने अजैविक पक्षहरू तथा सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षहरू (अनुसूची १ बमोजिम) सम्झनु पर्छ ।

(छ) "कृषि जैविक विविधता अभिलेख'' भन्नाले नेपालको खाद्य र कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोत र त्यसका अवयव तथा परिवर्त्तित र परिमार्जित आनुवंशिक स्रोत र त्यससँग सम्बन्धित स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि र अभ्यास समेतको पंजिकरणबाट तयार पारिएको अभिलेख सम्झनु पर्छ ।

(ज) "पहुँच'' भन्नाले आनुवंशिक स्रोत तथा आनुवंशिक पदार्थ र यस्ता स्रोत तथा पदार्थसंग सम्बन्धित जैविक स्रोत र स्थानिय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि र अभ्यास तथा तिनीहरूको स्वस्थानीय र परस्थानीय अवस्थामा रहेका अवयव तथा परिमार्जित स्रोतको सङ्कलन, प्राप्ति, ग्रहण सम्झनु पर्छ ।

(झ) “उपयोग’’ भन्नाले आनुवंशिक स्रोत तथा आनुवंशिक पदार्थको अध्ययन, अनुसन्धान, व्यापारिक तथा औद्योगिक वा अन्य प्रयोजनको लागि गरिने उपयोग सम्झनु पर्छ ।

(ञ) “कृषक’’ भन्नाले परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि, प्रयोग अभ्यास आदिको आधारमा परम्परागत स्थानीय खाद्य र कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण, संवर्द्धन एवं विकास गर्ने स्थानीय व्यक्ति वा समुदाय सम्झनु पर्छ ।

(ट) “लाभको बाँडफाँड’’ भन्नाले आनुवंशिक स्रोत तथा आनुवंशिक पदार्थको पहुँच, उपयोग र निकाशीको परिणाम स्वरूप प्राप्त हुने आर्थिक लाभ र अन्य फाइदाको बाँडफाँड सम्झनु पर्छ ।

(ठ) “समन्यायिक *(Equitable)* वितरण’’ भन्नाले आनुवंशिक स्रोत वा आनुवंशिक पदार्थमा पहुँच प्रदान गरे बापत र त्यस्तो स्रोत तथा पदार्थ वा सो संग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि र अभ्यासको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गरे बापत गरिने लाभको बाँडफाँड तथा वितरण सम्झनु पर्छ ।

(ड) “परामपरागत ज्ञान’’ भन्नाले जैविक स्रोतको संरक्षण एवं उपयोगको बारेमा स्थानिय व्यक्ति वा समुदायमा निहित रहेका ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि र अभ्यास सम्झनु पर्छ ।

(ढ) “जैविक सुरक्षा” भन्नाले संक्रामक, अनुवंश परिवर्तित जीव *(Genetically Modified Organism, GMO)*/जीवित रूपमा रूपान्तरित जीव *(Living Modified Organism, LMO)* समेतको व्यावसायिक वा अनुसन्धानात्मक प्रयोगबाट कृषि जैविक विविधता, मानव, पशुपंक्षी, विरुवाको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा र वातावरणीय जोखिमबाट जोगिने उपायलाई सम्झनु पर्छ ।

(ण) “समिति” भन्नाले यस नीतिको अनुसूचि २ बमोजिमको “कृषि जैविक विविधता, राष्ट्रिय संरक्षण समिति” लाई सम्झनु पर्छ ।

३. परिकल्पना (Vision) :

खाद्य एवं कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोत, पदार्थ तथा स्थानीय ज्ञान, सीप आदिको संरक्षण, उपयोग र लाभको समन्यायिक (Equitable) एवं न्यायिक (fair) बांडफांड गरी

वर्तमान र भावी पुस्ताको खाद्य सुरक्षा एवं गरिबी न्यूनिकरण गर्ने परिकल्पना गरिएको छ ।

४. उद्देश्यहरू :

(क) कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र दीगो उपयोग गरी कृषिको समुचित विकास एवं खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुदृढ गर्ने ।

(ख) कृषकको परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि, उपयोग र अभ्यासहरूको हक हितको संरक्षण एवं संवर्द्धन गर्ने ।

(ग) कृषि आनुवंशिक स्रोत तथा पदार्थको पहुंच र उपयोगबाट श्रृजित अवसर र लाभहरूको समन्यायिक एवं न्यायिक वितरण प्रणालीको व्यवस्था मिलाउने ।

(घ) दीर्घकालिन रूपमा कृषि जैविक विविधताको संरक्षण एवं संवर्द्धन गरी पर्यावरणीय सन्तुलन अभिबृद्धि गर्नमा योगदान पुऱ्याउने ।

५. नीति :

क. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र दीगो उपयोगकालागि देहाय बमोजिमका नीति अवलम्बन गरिनेछ :

१. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन तथा दीगो उपयोगको लागि अध्ययन, अनुसन्धान एवं प्रसार गर्ने ।

२. कृषकबाट कृषक बीच बीउ विनिमय गर्ने परम्परागत बीउ तथा अन्य वितरण प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने ।

३. कृषि जैविक विविधतामा आधारित बजार तथा उद्योग व्यवसायलाई प्रोत्साहन दिने ।

४. कृषकको ज्ञान र सीपमा आधारित बैज्ञानिक प्रविधि एवं ज्ञानको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्ने ।

५. कृषि जैविक विविधतामा आधारित भै कृषकको हित हुने गरी जनसहभागितामूलक पद्धतिद्वारा, उत्पादन बृद्धि, रोजगारी एवं आयमूलक कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिने ।

ख. कृषकको परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि, उपयोग र अभ्यासहरूको हक हितको संरक्षण एवं संवर्द्धनकालागि देहाय बमोजिमका नीति अवलम्बन गरिनेछ :

१. परम्परागत तथा स्थानीय खाद्य र कृषि आनुवंशिक स्रोत व्यवस्थापन संम्बन्धि कृषकको परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि प्रयोग, अभ्यास आदिलाई संरक्षण प्रदान गर्ने ।

२. परम्परागत तथा स्थानीय कृषि आनुवंशिक स्रोतको स्वामित्व, त्यस्तो स्रोतको संरक्षण, संवर्द्धन एवं विकास गर्ने कृषक र नेपाल सरकारमा रहने ।

३. कृषि जैविक स्रोतको संकलन, वर्गिकरण तथा मूल्याङ्कन गरी विस्तृत वैज्ञानिक विवरण तयार गर्ने ।

४. कृषि जैविक विविधताको अभिलेख तयार गरी पञ्जिकरण गर्ने र सोको स्वामित्व कृषकमा नै निहित रहने ।

५. कृषकको परम्परागत तथा स्थानीय ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि, प्रयोग, अभ्यास आदिको हक सम्बन्धित कृषकमा निहित रहने ।

६. खाद्य र कृषि आनुवंशिक स्रोत एवं स्थानीय ज्ञानको प्रयोग गरी नयाँ प्रविधि विकास एवं व्यवसाय गर्नु परेमा पहुँचकोलागि पूर्व अनुमति दिने संस्था संग अलग्गै सम्झौता गर्नु पर्ने । यसरी सम्झौता गर्दा वातावरण एवं जैविक विविधतामा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी गर्नु पर्ने ।

ग. कृषि आनुवंशिक स्रोत तथा पदार्थको पहुंच र उपयोगबाट श्रृजित अवसर र लाभहरूको समन्यायिक एवं न्यायिक वितरण प्रणालीको व्यवस्थाकालागि देहाय बमोजिमका नीति अवलम्बन गरिनेछ :

१. कुनै पनि विदेशी संस्थाले नेपाल सरकारबाट पूर्व अनुमति प्राप्त गरी तोकिएको शर्तमा परम्परागत स्थानीय खाद्य र कृषि आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच पाउने । तर व्यक्तिगत रूपमा पहुँचको लागि अनुमति दिइने छैन ।

२. स्वदेशमा खाद्य र कृषि आनुवंशिक स्रोत एवं स्थानीय ज्ञान सम्बन्धि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्न नेपाल सरकारसंग अनुमति प्राप्त गर्नु नपर्ने । तर सम्बन्धित निकाय तथा कृषकको पूर्व सूचित सहमति *(Prior Informed Consent, PIC)* प्राप्त गर्नु पर्नेछ ।

३. परम्परागत तथा स्थानीय खाद्य र कृषि आनुवंशिक स्रोत वा स्थानीय समुदायको ज्ञान प्रयोग गरी गरिएको व्यवसाय वा बौद्धिक सम्पतिको अधिकारबाट प्राप्त हुने लाभको समन्यायिक बाँडफाँड हुने ।

४. खाद्य र कृषि आनुवंशिक श्रोतको अभिलेख एवं स्वामित्वको व्यवस्था, पहुँच, लाभको बाँडफाँड, आदि पक्षहरूलाई एकलद्वार प्रणाली अन्तर्गत संचालन गर्ने ।

घ. दीर्घकालिन रूपमा कृषि जैविक विविधताको संरक्षण एवं संवर्द्धन गरी पर्यावरणीय सन्तुलन अभिबृद्धि गर्न देहाय बमोजिमका नीति अवलम्बन गरिनेछ :

१. विकास कार्यक्रमहरू संचालनकालागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याँकन गर्दा कृषि जैविक विविधतालाई विशेष महत्व दिने ।

२. संक्रामक, अनुवंश परिवर्त्तित जीवित रूपमा रूपान्तरित खाद्य र कृषिजन्य वनस्पति एवं जीवको अध्ययन-अनुसन्धान गर्न पैठारी तथा अन्वेषणको अनुमति लिनुपर्ने ।

३. जैविक विविधता, वातावरण र मानव स्वास्थ्यमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्ने जोखिम *(Risk)* भएका *GMO* तथा त्यसका उत्पादनलाई आवश्यकता अनुसार नियन्त्रण वा निषेध गर्ने ।

४. कृषि पर्यावरणीय सेवाहरूको दीगो परिचालनकोलागि परागसेचक *(Pollinators)* तथा अन्य पर्यावरणीय सेवा प्रदान गर्ने जीवहरू सम्बन्धि अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन गरी संरक्षणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

६. नीतिको कार्यान्वयन तथा अनुगमन :

यो नीतिको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने काम समितिबाट हुनेछ । समितिको कार्य सञ्चालन तथा बैठक सम्बन्धि कार्यविधी समिति आफैले निर्धारण गर्नेछ ।

अनुसूची - १

कृषि जैविक विविधताको कार्य क्षेत्र (प्रकरण २ को खण्ड (च) संग सम्बन्धित)[*]

कृषि जैविक विविधताको कार्य क्षेत्र भित्र खाद्य र कृषिसंग सम्बन्धित जैविक विविधताका सम्पूर्ण अंशहरू र कृषिजन्य पारिस्थितिकीय प्रणाली, (कृषिजन्य बनस्पति, जीवजन्तु, जलचर र सूक्ष्म जीवाणुका वंशाणुगत, प्रजाति र पारिस्थितिकीय प्रणाली तहका जात एवं भिन्नता (Variety and variability), कृषि पारिस्थितिकीय प्रणाली (Agri ecosystem) लाई धान्न आवश्यक प्रमुख कार्यहरू (Functions), संरचना र प्रक्रियाहरू पर्ने भएकोले कृषि जैविक विविधताका निम्न पक्षहरू रहनेछन् :

(क) कृषिका आनुवंशिक स्रोतहरू :

- वनस्पति जन्य आनुवंशिक स्रोतहरू (घाँसेवाली र चरनका प्रजाति एवं खेती प्रणालीको अभिन्न अंगको रूपमा रहेका रुखका आनुवंशिक स्रोतहरू समेत);
- पशु आनुवंशिक स्रोतहरू
- मत्स्य आनुवंशिक स्रोतहरू
- कीट आनुवंशिक स्रोतहरू,
- सूक्ष्म जीवाणु आनुवंशिक स्रोतहरू,
- खेती गरिने र घरपालुवामा रहेका प्रजातिहरूको सम्बन्धित जंगली प्रजातिहरू ।

(ख) कृषि उत्पादन प्रणालीसंग आबद्ध भएका निम्न पर्यावरणीय सेवाहरू प्रदान गर्ने बिभिन्न किसिमका जीवहरू (Organisms):

- पोषक तत्व चक्र (Nutrient Cycle)
- जैविक वस्तुहरूको कुहाइ (Decomposition)
- माटोको उर्वरा शक्ति (Soil health)
- कीरा र रोगको प्राकृतिक नियमन

[*] CBD, 1992 को Conference of the Parties को निर्णय नं. III/11 को आधारमा ।

- पराग सेचन (Pollination)
- स्थानीय वन्य जीव/जन्तु र सो को वासस्थान संरक्षण र संवर्द्धन (Habitat conservation management)
- जलचक्र संरक्षण (Water cycle conservation)
- प्रांगार स्थिरिकरण (Carbon sequestration)
- भू-क्षय नियन्त्रण (Soil erosion control)
- मौसम तथा जलवायुको प्राकृतिक नियमन
- अन्य

(ग) कृषि जैविक विविधतामा निश्चित प्रभाव पार्ने अजैविक पक्षहरू

(घ) सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षहरू :

- कृषि जैविक विविधताका परम्परागत र स्थानीय ज्ञान, सांस्कृतिक पक्षहरू, र सहभागिताका प्रक्रियाहरू;
- कृषि भू-बनौटसंग गासिएका पर्यटन;
- अन्य सामाजिक, आर्थिक तत्वहरू;

अनुसूची २

"कृषि जैविक विविधता, राष्ट्रिय संरक्षण समिति" प्रकरण २ को खण्ड (ण) संग सम्वन्धित)

यस समितिको गठन तपसिल बमोजिम रहने छ।

सचिव, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	अध्यक्ष
सहसचिव (कृषि), राष्ट्रिय योजना आयोग	सदस्य
सहसचिव, (वातावरण), वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	सदस्य
सहसचिव, (वातावरण), वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	सदस्य
सहसचिव, (वातावरण), उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	सदस्य
सहसचिव, (वातावरण), स्थानिय विकास मन्त्रालय	सदस्य
कार्यकारी निर्देशक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	सदस्य
महानिर्देशक, कृषि विभाग	सदस्य
महानिर्देशक, पशु सेवा विभाग	सदस्य
महानिर्देशक, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग	सदस्य
महानिर्देशक, वन अनुसन्धान तथा सर्भेक्षण विभाग	सदस्य
प्रतिनीधि (प्राध्यापक), कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान	सदस्य
प्रतिनीधि (प्राध्यापक), केन्द्रिय वनस्पति विभाग, त्रिभूवन विश्वविद्यालय	सदस्य
प्रतिनीधि, नीजि क्षेत्र (गैह्र सरकारी संस्था)	सदस्य
प्रतिनीधि, नीजि क्षेत्र (उद्यमी/व्यापारी)	सदस्य
प्रतिनीधि, (कृषक)	सदस्य
सहसचिव, लैङ्गिक समता तथा वातावरण महाशाखा, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	सदस्य सचिव